

Gotlandsänget och dess skötsel

Ett välhävdat gotländskt änge är en månghundraårig kultur- och naturklenod av oersättligt värde. Gotländska Ängskommitténs tidigare ordförande Erik W. Ohlsson vet allt om dess skötsel förr och nu.

ERIK W. OHLSSON

I de fornnminnesrika gotländska markerna finns det gott om lämningar efter järnålderns bondgårdar. Deras inägomark omgavs av stenhägnader som ännu kan skönjas. Det gör att dessa järnåldersgårdars inägoareal ännu idag låter sig beräknas. Den var i genomsnitt 18 hektar, varav merparten var slättermark medan en mindre del var åker. Ett förhållande som kom att råda ända fram till 1800-talet.

Bete till djuren hade man gott om. Den kalkrika jorden gör att även utmarkernas barrskogar har ett rikt fåltskikt av örter som gav ett gott sommarbete. Där kunde man hålla många betesdjur. Systemets flaskhals, det som begränsade antalet djur på gården, var tillgången på vinterfoder. Det togs från ängerna och slättermyrarna. Spillningen från de stallade djuren var den gödning som skulle hålla åkrarna igång. Därför bestämde antalet djur på gården hur stor den uppodlade arealen kunde vara. Djurantalet var i sin tur beroende av mängden vinterfoder. Som det mesta och viktigaste av detta kom från ängen gällde i hög grad det gamla talesättet att ”äng är åkers moder”.

När man på kartor och i jordeböcker från 1600-talet studerar alla de gotländska gårdarna och deras tillgångar finner man att förhållandet mellan arealerna av slättermark och åkermark var ungefär fyra till ett. Så kom det att förbli i ytterligare två hundra år.

Gotlands totala landyta är drygt trettio kvadratmil. Av detta utgjorde åkermarken vid 1800-

I mitten av juni blommar johannesnycklarna som också kallas hjälmnycklar.

Foto: Erik W. Ohlsson, Klosterängen, Vallstena, 1984.

talets mitt bara fem procent. Arealen slättermark på fastmark, det som gotlänningen kallar ”änge”, var dubbelt så stor. Ytan av våtmark, varav det mesta var slättermyr, var ungefär lika stor som ängsmarken.

I övriga delar av Syd- och Mellansverige gällde likartade förhållanden. De ändrades först när vallväxtodling och konstgödning ökade foderavkastningen och gjorde stallgödseln mer eller mindre överflödig som gödning. Då kunde den stora ängsuppodlingen börja. På Gotland startade denna uppodling bortåt ett sekel senare än på fastlandet. Det berodde bland annat på att gotlandsbonden från 1850 och framåt var upptagen med att dika och odla upp merparten av öns många myrar. Det gotländska jordbruket

Ovan: ett öppet björkdominerat änge vid Viges i Grötlingbo på södra Gotland.

Nedan: Hall kyrkänge på norra Gotland ligger på mager mark. Här är tall det dominerande trädslaget.

På svenska säger vi ju en äng och flera ängar, men på gotländska heter det ett änge och flera ängen. Foto: Erik W. Ohlsson 1992 och Torgny Frisk-Bånge, 1967.

var också uteslutande ett familjejordbruk som bedrevs av bönder som ofta var skeptiska till oprövade nymodigheter. Detta gjorde att merparten av den ursprungliga ängsarealen på ön ännu hävdades på gammalt beprövat vis fram till början av 1900-talet.

Vid denna tid var såväl naturskydd som hembygdsrörelse väletablerade och man började intressera sig för det gamla odlingslandskapet. Vid en reglering av de gotländska pastoraten år 1910 kom man också att uppmärksamma de alltmer försvinnande prästängerna vilket medförde att några av de värdefullaste fridlystes. Denna välmentade åtgärd hade dock en negativ effekt. Då den årliga skötseln därvid upphörde grodde dessa slättermarker snabbt igen till veritabla näktergalssnår. Man insåg då ängshävdens fun-

damentala betydelse för ängsvården. Denna kom därefter – med bland andra prof. Lars Gunnar Romell som entusiastisk förespråkare – att bygga på en fortsatt traditionell ängshävd.

Genom de nya jordbruksmetoderna med högavkastande slättervallar kom det ekonomiska utbyte som ängen gav i form av bärgat hö och löv att bli praktiskt taget försumbart. Det blev också i en alltmer avfolkad landsbygd svårt att få fram all den arbetskraft som ängshävd kräver. Det blev svårare och svårare att hålla de kvarvarande ängerna i stand.

Prästängerna, som ofta var socknens största och finaste ängen, klarade sig dock någorlunda bra. Detta genom att arrendatorerna av prästgårdarnas åkermarker ålades fortsatt ängshävd av prästängeten eller delar av detta som förutsättning

Vid fagningen i slutet av april krattas löv och kvistar ihop och eldas upp på speciella brännfläckar. Foto: Erik W. Ohlsson.

för att få ha kvar åkermarken. De privatägda ängarna blev efterhand mer och mer beroende av sina ägares och brukares ideella insatser.

Inom Gotlands Hembygdsförbund bildades år 1944 Gotländska Ängskommittén med upp-gift att stödja, hjälpa och belöna de gotländska ängsägarna. Under sina första år genomförde kommittén en inventering av de kvarvarande hävdade ängarna. Det visade sig därvid att av den för år 1850 redovisade arealen på 30 000 hektar fanns år 1953 endast 730 hektar eller två procent kvar. Under de följande tjugo åren fram till 1970 halverades denna areal, men därefter har den nedåtgående kurvan planat ut. Idag finns cirka 330 hektar fördelat på drygt 160 ängen i hävd. Även om detta bara utgör en procent av Gotlands ursprungliga ängsmarker gör det ön till landets i särklass ängsrikaste landskap.

De flesta kvarvarande ängarna är av typen löv-äng, alltså träd- och buskrika ängen på de bördigaste moränmargeljordarna. Det finns dess-bättre också goda exempel kvar på andra typer, såsom norra Gotlands magra, talldominerade ängen (figur 3), Sudrets glesa björkängen (figur 1) och ett par helt öppna, kustnära strandängen.

Vårblommor i Alvena lindaränge. Vårärt och gull-viva. Foto: Erik W. Ohlsson.

Flugblomster, nattviol och höskallra i Alvena lindar-
änge i Vallstena. Foto: Erik W. Ohlsson.

Den arbetskrävande ängshävden

För att hålla ett änge i god hävd krävs en årlig arbetsinsats av ungefär 15 dagsverken per hektar. Dessa fördelar sig på flera olika arbetsmoment: fagning, slåtter, klappning, efterbete och röjning.

Fagning

Fagningen är vårstädningen i ängset. Då ska det löv som finns kvar sedan föregående höst liksom nedfallna grenar och kvistar räfsas ihop och eldas upp. Detta är en viktig förberedelse för den kommande slåttern. Fick det gamla fjol-
årslövet ligga kvar skulle det göra höet opålitligt och de nedfallna grenarna skulle vid slåttern hindra och slöa de rakknivsvassa liarnas egg.

Fagningen utförs i slutet av april eller början av maj när ängset är "fagningsgroet". Det innebär att det uppväxande gräset då har blivit någon centimeter högt och lyft upp det av snön nedpressade lövet från marken så att det lätt följer med vid räfsningen. Det redskap som används är en enkel träräfsa. Arbetet som är tidsödande och tungt utfördes förr av gårdens kvinnor. Detta berodde på att karlarna samtidigt var upptagna av det om möjligt ännu tyngre arbetet med vårbruket på åkrarna. Som ängarna var stora kunde fagningen ta någon eller några veckor i anspråk. Man startade på ängsets torraste partier och slutade där det var som sankast.

Det avslagna höet tor-
kas ute i en glänta, ett
"braidsräum". För att
få det torrt måste det
vändas flera gånger om
dagen. Foto: Torgny Frisk-
Bänge, Fornsängset i Väte,
1958.

Varje kväll sättes det utbredda höet ihop i små stackar för att inte alltför mycket fuktas av nattens dagg. Laxarve änge, Boge. Foto: Torgny Frisk-Bånge, 1966.

Det hopräfsade lövet drogs ihop till brännfläckar där det eldades upp. Samma fläck användes år efter år. Där hann aldrig något gräs växa upp. Man placerade elden på mark som inte kunde producera något hö såsom stenbemängda fornlämningar. Ofta eldade man också intill någon större ek för att skada dessa träd som före 1830-talet var kronans egendom och därför mindre välsedda av markägarna.

Var fagningsarbetet tungt så var arbetsmiljön desto angenämare. Man arbetade bland knoppande buskar, träd och massor av vårblommor som vitsippor, blåsippor, gulsippor, vårlök, svalört, vätteros, Sankt Persnycklar med flera. Vitsipporna bildade vita mattor just under fagningen och kallades därför "fagningsblommor".

När fagningen var avslutad följde ängets verkliga blomningsperiod. Då skulle merparten av dess bortåt två hundra olika växtarter passa på att blomma och sätta frö innan slåttern förvandlade dem till hö. Veckorna före och omkring midsommar var ängeten som praktfullast. Då blommade bland mycket annat orkidéerna. Slåttergläntorna blev till riktiga mattor av nattviol, brudsporre, Johannesnycklar, Jungfru Marie nycklar, vita skogsliljor, flugblomster, krutbrän-

nare och tvåblad. Speciellt älskade var de väldoftande vita nattviolerna och de tidigblommande brudsporrarna. Dem plockade man ofta och satte på gårdens salsbord under midsommarhelgen.

Slåttern

Höet var den viktiga lön man fick för det myckna arbete som lades ner i ängeten. Vad man vid slåttern eftersträvade var största möjliga volym hö. Kvalitén med avseende på proteininnehåll kom i andra hand. Därför slog man när man kunde räkna med maximal hömängd. När detta inträffade sades ängeten vara "slåttermoget". Då hade gräsen gått i ax, höskallrans frökapslar var så mogna att de skallrade och den blåa ängsvädden, "sletkarlblommar", hade slagit

Inne i grupper av träd och buskar, där den traktordrivna slåtterbalken ej tar sig fram, får man putsa efter med lie. Etelhems prästänge. Foto: Torgny Frisk-Bånge, 1965.

Nyklappade lindar i Alvena lindaränge i Vallstena socken. Som brukligt är växer dessa träd på murarna av en husgrund från järnåldern. Foto: Erik W. Ohlsson.

ut. Årets väderlek och markens beskaffenhet bestämde när det var dags. Slättertiden kunde därför variera från år till år men inföll alltid någon gång mellan Sankt Hans (midsommar) och Sankt Ola (den 29 juli). Därefter var det som regel dags att börja med råskörden och då skulle höet från ängset vara bärgat.

Ängsarealen angavs tidigare i enheten mansslätt, vilket är en så stor yta att en medelgod slätterkarl hinner slå den på en dag. Det motsvarar ungefär ett halvt hektar (5 000 kvadratmeter). I mindre ängen på några få mansslätt klarade gårdens eget folk slätter och räfsning. I stora ängen, inte minst prästängerna som kunde vara upp till 50 mansslätt stora, hölls slätteröl, ”sletatingar”. Då inbjöds så många släktingar och grannar att man klarade av att slå och räfsa hela ängset på dagen. Att hålla slätteröl var att ställa till med ett kalas som var nästan lika påkostat som vid någon större familjehögtid. Den ersättning de deltagande fick var en riklig förtäring med mat och dryck samt umgänge i festliga former, ofta med avslutande lek och dans. Dessutom kunde man själv påräkna samma hjälp när det egna ängset skulle slås. Vid slätterölet arbetade alla slätterkarlarna på ett långt led med den raskaste mannen i täten. Bakom varje man gick en räfserska som drog ihop höet och förde ut det i någon närbelägen ängsglänta, ”braidsräum”, där det breddes ut så tunt som möjligt för torkning.

Slätterkarlarnas redskap var i varje fall från medeltiden och fram till våra dagar lien. Den

gotländska lien har ett förhållandevis långt orv, ”örve”, med ställbara handtag, ”örvkrokar”, vilket medger att man kan avpassa redskapet efter sin egen längd. Därigenom kan man gå rak när man slår vilket skonar ryggen. De räfsande kvinnorna använde en räfsa av samma slag som vid fagningen.

Efter slätterdagen fick gårdens kvinnor hjälpas åt att torka höet. Varje kväll satte man ihop det i små stackar för att minska daggens inverkan. På morgonen när det torkat upp, breddes höet på nytt ut varefter det rördes om flera gånger under dagen. Var vädret gott kunde man kanske efter en knapp vecka köra in det dyrbara höet på ladugårdens loft.

Hamling – ”klappning”

När ängshöet var inbärgat var det dags att ta nästa skörd i ängset – lövskörden. Torkat löv var ett gott vinterfoder, inte minst för att det ansågs hälsosamt för får och getter. Vid foderbrist kunde det ges även till större husdjur, främst hästar.

De bästa träden för lövtäkt var ask och alm. Där asp, lind och al förekom klappades även de och i nödfall kunde björklöv duga. Träden kunde klappas så ofta som vart tredje–fjärde år men längre intervaller var vanligare. Hade man fått en god höskörd i ängset och var utsikterna för en riklig foderskörd på myrmarken bra, kunde man hålla igen på klappningen det året och låta träden växa till sig. Något kommande år kunde man ha större behov av att dryga ut vinterfodret med löv.

Efter slåttern får nötkreaturen komma in i ängbetet på några veckors efterbete. Foto: Erik W. Ohlsson.

Vid klappningen sände man upp någon pojke eller vig karl i trädkronan där han med en liten yxa eller såg kapade ner trädets alla grenar några decimeter från stammen. På marken togs grenarna omhand av någon som högg av mindre lövknippen med lövkniv. Dessa torkades på ängets braidsräum och kördes sedan hem till höloftet eller till lambgiftens "hoimd".

Klappningen gav inte bara foder utan var betydelsefull på flera andra sätt. Den gjorde att beskuggningen på marken minskade och bidrog till den så kallade röjningsgödslingen. Då träden berövades sina kronor dog som en följd av detta en del av trädets rotsystem. Speciellt då de fina marknära rotträdarna, varvid näring frigjordes och gav extra fart åt de örter och gräs som nu slog upp på den solbelysta marken.

På det sommartorra, nederbördsfattiga Gotland var det viktigt att beskugga marken i ängarna. Carl von Linné noterade vid sitt gotlandsbesök 1741 att gräset växte bäst i hassel-skuggan medan det var nertorkat ute i de öppna gläntorna. Gotlandsängarna var träd- och buskrikare än ängarna i mer nederbördsrika landskap, vilket krävde regelbunden klappning för att tillåta tillräckligt med solljus att nå marken. De klappningsbara träden var en stor tillgång och ett viktigt kapital för ängsbonden. Avkastningen i form av löv kunde regelbundet inkasseras. Därför var man rädd om dessa träd. Att såga ner ett sådant tog några minuter, men att få upp ett nytt tog en mansålder.

Efterbetet

När klappningen var avklarad och det torra lövet hade kommit under tak var det dags att släppa in djuren i ängbetet för en tids efterbetning, "halvbete". Det var gårdens mjölkkor som fick njuta av detta. De hade sedan den tidiga våren gått på skogsbete som nu började bli avbetat, förvuxet, torrt och oaptitligt. Att få komma in på det saftiga, spirande gräset i ängbetet påverkade säkert mjölkproduktionen positivt. Korna åt inte bara gräs utan hjälpte också till att tukta de rot- och stubbskott som slåttern inte hade tagit bort. Under några veckor fick korna beta i ängbetet. Det gällde att inte beta så hårt att nästa års tillväxt skadades. Samtidigt ville man inte lämna för mycket gräs då det kunde försvåra fagningen nästa vår. Betet var till nytta för markens växter. Genom djurens tramp uppstod blottor i marken där frön kunde gro och unga växter spira.

Betet medförde att korna lämnade rejäla komockor på den värdefulla grässvålen. På och runt sådana uppstod rator där djuren inte ville äta gräset. För att hindra detta gick man nästa vår och spred ut de då porösa komockorna. Det redskap man därvid använde var en långskaftad klubba med vilken man slog sönder gödselhoparna. Redskapet kallades "göiselkoxe" och arbetet att "trolske" eller "koxe göisel".

Röjning

Då ängarna ofta ligger på bördig mark är tillväxten av träd och buskar god. Även om slätter och bete håller tillbaka föryngringen så letar sig ett

Träd- och buskrikt änge på moränmargelgrund. Lojsta prästänge på mellersta Gotland. Foto: Erik W. Ohlsson.

och annat nytt träd upp. Gamla träd dör och hasselbuskarna breder ut sig. Ängets behov för att inte gro igen röjas med jämna mellanrum.

Röjningen görs med fördel på vintern och gärna på områden där man klappade träden under sommaren. Där ligger ofta klappgrenar och pinnar kvar som måste städas bort innan fagningen. Vid röjningen tar man bort ett och annat dött eller överflödigt träd. Man går igenom hasselbuskarna och speciellt viktigt är det att hugga bort hasselgrenar som av egen tyngd eller vinterns snö böjts ner mot marken. De skuggar mycket och är i vägen vid fagning och slätter. Samtidigt kan man plocka ut torra och grova hasselgrenar och på så sätt glesa ut hasselbuskarna. Man kan också helt föryngra dem genom att hugga ner hela busken jäms med marken. Den växer snabbt upp igen. Har man behandlat hasslarna på detta sätt får man dock avstå från efterbetet något år och vänta tills de har blivit så höga att korna inte kommer åt deras toppar.

Vid röjningen gäller det att bibehålla ängens struktur. Träden bör hållas ihop i grupper omkransade av hassel och andra buskar. När man ska spara yngre träd premierar man sådana som kan klappas. Man ska också beakta att det ena ängets inte är det andra likt. Vid röjningen ska man därför försöka bibehålla de förhållanden som haft hävd i det aktuella ängets. Finns en tradition att forma ängens på ett visst sätt är det viktigt att föra denna vidare. Mångfalden och mångformigheten är mycket viktiga i gotlandsängena.

Ängshävdens idag

I det gamla bondesamhället var ängsskötseln en naturlig del i kampen för tillvaron. Foder till djuren var så livsviktigt att det fick kosta många mödosamma dagsverken. Dagens ängshävd däremot är en helt ideell verksamhet vars mål och mening är att bevara något av det vackra och värdefulla i vårt landskap som våra ängen är. Samtidigt håller vi därvid liv i bortåt 5 000

olika växter och djur, av vilka många troligen skulle försvinna med upphörd ängshävd. Det är den traditionella ängshävden som skapat ängena och den är givetvis förutsättningen för deras fortbestånd. Fagning, slätter och klappning är därvid ofrånkomliga åtgärder.

Fagningen är det arbete som är svårast att klara. Den infaller på en för jordbruket bråd tid. Samtidigt ska trädgårdar göras i ordning och massor av fritidsaktiviteter lockar. Försök att mekanisera fagningen och ta hjälp av olika sorters maskiner har inte varit speciellt lyckade. Det som gäller är fortfarande den traditionella räfsan. Av mycket stort värde har varit den hjälp som kommit från de gotländska skolbarnen. Sedan 1970-talet har de alla en årlig fagningslovdag då de ska ut och faga i något änge under ledning av ängsägare och lärare.

I tiden mellan fagning och slätter är ängnet som vackrast. Då fick man förr inte gå in där. Juridiskt är då ängnet jämställt med en besädd åker. Det är samtidigt den tid då man vill besöka ängnet, gå omkring där och njuta av det. Få ängsägare torde idag neka någon besökare tillträde. Men vi som vistas i ängnet bör göra det på ett hänsynsfullt sätt. Det gäller att i möjligaste mån följa upptrampade stigar, att inte slå sig ner på blommande ängsmattor med sin kaffekorg och dylikt. I många ängen har man till den besökandes bekvämlighet satt in bänkar och bord. Hittar man dessutom skylten "Välkommen till ett gotländskt änge" vid grinden är det bara att stiga in och njuta.

Ängsslättern är det hävdmoment där man har lyckats bäst med att utnyttja den moderna tekniken. Hade inte så varit fallet hade nog den kvarvarande ängsarealen bara varit en bråkdel av vad den är idag. Konsten att slå med lie är nästan bortglömd. I ängets gläntor och öppnare partier mellan busk- och trädgrupper slås idag så gott som alla ängen med en liten jordbruks-traktor med slätterbalk. Där den inte kommer åt putsar slätterkarlarna med lie eller med en manuellt körd motorslätterbalk. Ängshöet räfsas oftast ihop på traditionellt sätt, men i vissa ängen kan man ta hjälp av en traktordriven hästräfsa. Att få ihop folk till slättern är som

regel lätt. Då är det semestertid och gott om sommarfolk som gärna kommer till ett muntert slätteröl.

Klappningen av ängets träd har i många år varit eftersatt. Sista gången man hamlade för att få löv var under foderbriståren på 1940-talet. Sedan dess har träden i många ängen fritt fått breda ut sina kronor med en starkt ökad beskuggning av marken som följd. Ofta har man försökt kompensera detta med att ta bort en del träd. När man under senare år med hjälp av maskinella liftar och motorsågar, ofta i Skogsvårdsstyrelsens regi, åter börjat hamla ängena har det med nödvändighet ofta blivit radikala ingrepp. Detta har ibland mött kritik, då träden i varje fall under några år gör ett stympat intryck. Regelbundet återkommande klappning är – om man vill bevara ängets karaktär – ett lika ofrånkomligt hävdmoment som fagning och slätter. Efterbete med nötkreatur är idag ett tämligen svåruppfyllt önskemål. Att beta i ängena med mjölkkor är numera ogörligt. Dessa högproducerande djur kräver betydligt energirikare föda. Samma förhållande gäller tjurar som ska gödas före slakt. Amkor eller kvigor är de enda nötkreatur som kan tänkas passa här, men sådana finns inte i tillräckligt antal.

Följden har blivit att många ängen inte efterbetas eller att det sker med hjälp av andra djur som får eller hästar. Dessa betade förr aldrig i ängena och är inte heller lämpliga därtill. Fåren betar hårt och äter upp de späda kvistar de kommer åt och skapar på så sätt en trist lövfri beteshorison på en dryg meter. Hästar gnager ofta på lövträdens bark, vilket skadar eller till och med dödar träden.

För att säkra ängenas fortbestånd har under de senaste trettio åren olika statliga stöd betalats ut. Detta har otvivelaktigt bidragit till att hålla ängsarealen uppe. Speciellt i ängen där ideella föreningar åtagit sig skötseln har dessa pengar varit en välkommen förstärkning av finanserna. Dessvärre har bidragen ofta varit förenade med detaljerade skötsel-föreskrifter som ibland varit mindre väl anpassade till lokala, gotländska hävdtraditioner. En del av detta har man lyckats få ändring på, annat inte.

Vid midsommartid blommar den mest älskade av ängets alla orkidéer, den vita nattviolen "Sankt Hans nyckel". Foto: Erik W. Ohlsson.

Någon fullgod ersättning för det stora och kärleksfulla arbete som ängsägare och ängshävdare lägger ner i sina ängen har det aldrig varit. Att vi har lyckats bevara våra drygt 160 gotländska ängen ska vi tacka våra hembygds- och naturintresserade ängsägare och deras medhjälpare för.

Mätte de aldrig förtrötts!

ABSTRACT

Ohlsson, E. W. 2006. Gotlandsängen och dess skötsel. [Managing hay meadows on Gotland.] – Svensk Bot. Tidskr. 100: 163–172. Uppsala. ISSN 0039-646X.

The traditional and modern management practices of the wooded hay meadows on Gotland are presented.

Erik W. Ohlsson har mångårig erfarenhet av gotländska ängen. Redan på 1940-talet deltog han i skötseln av fädernegårdens änge vid Alvena i Vallstena. Erik har varit ledamot i Gotländska ängskommittén

i trettio år och har regelbundet besökt samtliga hävdade ängen på Gotland. Han har också skrivit boken Det gotländska ängset som för närvarande är under utgivning.

Adress: Bondans, Fårö, 620 35 Fårösund.
Tel: 0498-22 44 07.